

Η ΑΠΟΡΙΑ ΤΟΥ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΥ: ΦΟΥΚΩ, ΑΛΤΟΥΣΕΡ, ΜΠΑΤΛΕΡ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΦΟΥΡΤΟΥΝΗΣ

Ο Γιώργος Φουρτούνης διδάσκει φιλοσοφία στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου

Το κείμενο που ακολουθεί έχει ως αντικείμενο μια πολύμορφη απορία, την «απορία του υποκειμένου» όπως θα την ονομάζω, η οποία, κατά τη γνώμη μου, ενέχεται στις λεγόμενες μετα-δομιστικές θεωρίες για τη συγκρότηση του υποκειμένου μέσω της διαδικασίας της υποκειμενοποίησης (subjection), σύμφωνα με τη χρήση του όρου από την Τζούντιθ Μπάτλερ Judith Butler), κυρίως στο βιβλίο της *The Psychic Life of Power: Theories in Subjection* (Butler, 1997). Σε όσα ακολουθούν θα επικεντρωθώ αρχικά στην απορηματική δομή που ενέχεται στις θεωρίες υποκειμενοποίησης των Μισέλ Φουκώ (Michel Foucault) και Λουί Αλτουσέρ (Louis Althusser), κατόπιν στην οντολογική διάσταση αυτής της απορίας, όπως την επισημαίνει η Μπάτλερ και, τέλος, θα επιχειρήσω μια συσχέτιση όλης αυτής της προβληματικής με το ύστερο έργο του Αλτουσέρ περί «αστάθμητου υλισμού», σε αναζήτηση κάποιων πρόσθετων θεωρητικών μέσων για την πραγμάτευση αυτής της απορίας. ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ, ΤΕΥΧΟΣ 106, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2009, σελ. 51-58

Η απορία του υποκειμένου: Φουκώ, Αλτουσέρ

Όπως είναι γνωστό, οι εν λόγω θεωρίες υποκειμενοποίησης αντιτίθενται καταστασιακά στο γενικευμένο και «αυθόρμητο» σχήμα με το οποίο η εποχή μας τείνει να κατανοεί τη σχέση υποκειμένου και εξουσίας: αυτό που ο ίδιος ο Φουκώ θα ονομάσει «υπόθεση της καταστολής» (I' hypothese repressive) (Foucault, 1976: κεφ. 11). Σύμφωνα με αυτό το σχήμα, η σχέση της εξουσίας προς το υποκείμενο είναι *εξωτερική και επουσιώδης*: η εξουσία δρα αρνητικά επί του υποκειμένου, το υποτάσσει, περιστέλλει τις δυνατότητές του, μειώνει την αρχική του κατάσταση· το υποκείμενο, με τη σειρά του, είναι συγκροτημένο «έξω», «πριν» και ανεξάρτητα από την εξουσιαστική σχέση: στην αρχική του κατάσταση, στη «φυσική κατάστασή» του, το ανθρώπινο υποκείμενο είναι ουσιαστικά ελεύθερο και κατέχει στο έπακρο τις ουσιαστικές δυνατότητές του.

Σύμφωνα με τις θεωρίες υποκειμενοποίησης, τώρα, η εξουσία δεν είναι ούτε απλώς, ούτε κατά πρώτο λόγο, κατασταλτική. Σε αντίθεση με την αυθόρμητη «υπόθεση της καταστολής», σε αντίθεση με την αντίληψη που θέλει την εξουσία να δρα πρωταρχικώς κατά τρόπο αρνητικό, απαγορευτικό, αποστερητικό, η εξουσία κατανοείται πλέον ως πρωταρχικά θετική, ενεργητική, οργανωτική και παραγωγική. Αυτή η «θετική» αντίληψη περί εξουσίας, που αντιτίθεται στην «υπόθεση της καταστολής», δεν θέλει να πει βέβαια ότι η εξουσία δεν καταστέλλει· αυτό που λέει είναι ότι η καταστολή συνιστά δευτερογενή όψη της εξουσιαστικής σχέσης και όχι την «ουσία» της: η εξουσία δεν βρίσκει ήδη συγκροτημένο αυτό επί του οποίου ασκείται, αυτό που καταστέλλει, το υποκείμενο, αλλά το παράγει, το συγκροτεί. Η σχέση ανάμεσα στο υποκείμενο και την εξουσία, λοιπόν, δεν είναι εξωτερική και επουσιώδης, αλλά συγκροτητική και ουσιαστική: το υποκείμενο δεν υπεισέρχεται σε αυτή τη σχέση συγκροτημένο εκτός αυτής το υποκείμενο συγκροτείται από αυτή τη σχέση και στο πλαίσιο της. Ως εκ τούτου, το υποκείμενο δεν είναι εκ φύσεως ανεξουσιαστο, ουσιαστικά ελεύθερο· το υποκείμενο δεν θα μπορούσε να υπάρξει χωρίς την εξουσία: η εξουσία ενέχεται στον βαθύτερο πυρήνα του υποκειμένου. Ας ανατρέξουμε στην Μπάτλερ για μια περιεκτική συνόψιση αυτής της γενικής θέσης:

Έχουμε συνηθίσει να σκεπτόμαστε την εξουσία ως κάτι που πιέζει το υποκείμενο από έξω, ως κάτι που το κυριαρχεί, το υποτάσσει και το περιστέλλει σε μια υποδεέστερη τάξη. Αυτό είναι βέβαια μια ακριβής περιγραφή ενός μέρους αυτού που η εξουσία κάνει. Αλλά εάν [...] κατανοούμε την εξουσία και ως διαμορφωτική του υποκειμένου, ως παρέχουσα την ίδια τη συνθήκη ύπαρξής του [...], τότε η εξουσία δεν είναι απλώς αυτό εναντίον του οποίου αντιτιθέμαστε αλλά επίσης, κατά μια ισχυρή έννοια, αυτό επί του οποίου εξαρτιόμαστε για την ύπαρξή μας και αυτό που εγκολπωνόμαστε και διαιωνίζουμε διά των όντων που είμαστε (Butler, 1997: 2).

Είναι υπό αυτήν την έννοια, λοιπόν, που ο Μισέλ Φουκώ, θα υποστηρίξει ότι η υπαγωγή στην εξουσία είναι συγκροτητική του υποκειμένου που υπόκειται σε αυτήν: το υποκείμενο συγκροτείται στο πλαίσιο ιστορικά διακριτών «καθεστώτων εξουσίας/γνώσης». Κάθε ιστορικό ασυγκρότητα εξουσίας και γνώσης παράγει και προϋποθέτει το υποκείμενο που του προσιδιάζει· το ελάχιστο καθεστώς εξουσίας/γνώσης θέτει τα συναφή όρια υποκειμενικότητας, καθορίζει τις ιστορικές συνθήκες δυνατότητας του τι μπορεί κανείς να σκεφτεί, να πει, να επιθυμήσει, να αποφασίσει, να κάνει. Με μια διάσημη (ή περιβόητη) διατύπωσή του, το υποκείμενο συνιστά *αποτέλεσμα* της υπαγωγής στην εξουσία (Foucault, I 980a: 98). Η *υποκειμενοποίηση*, λοιπόν, ταυτίζεται με μια πρωταρχική

υπαγωγή στην εξουσία, μέσω της οποίας ένα άτομο γίνεται υποκείμενο –με τη διπλή σημασία της λέξης «υποκείμενο», που κατά παράδοξο τρόπο προσδένει το αυτόνομο και αυτουργό υποκείμενο των λόγων και των πράξεών του, στο αντίθετό του ή ,στην άρνησή του: στο υποκείμενο σε κάτι άλλο, μέσω ελέγχου, εξάρτησης– με μια λέξη: μέσω εξουσίας (Foucault, 1983: 212) Το υποκείμενο είναι λοιπόν αποτέλεσμα ενός υπόκεισθαι στην εξουσία, αποτέλεσμα μιας υποκειμενοποίησης. Υπογραμμίζω εδώ τη λέξη αποτέλεσμα, που παραπέμπει προφανώς σε μια προβληματική αιτιότητας: εάν το υποκείμενο είναι αποτέλεσμα υποκειμενοποίησης, τότε προφανώς η τελευταία είναι, υπό κάποια έννοια, η αιτία του.

Αποτελεί οιονεί κοινό τόπο ότι ένας κάποιος «αντιυποκειμενισμός» ενέχεται σε αυτή τη θεωρητική τοποθέτηση, με την έννοια της εκτόπισης του υποκειμένου, από την κεντρική θέση του συγκροτούντος υποκειμένου, στην έκκεντρη του συγκροτούμενου υποκειμένου. Με τα λόγια του ίδιου του Φουκώ, «πρέπει να απαλλαγούμε από το συγκροτούν υποκείμενο, να απαλλαγούμε από το ίδιο το υποκείμενο, δηλαδή να φτάσουμε σε μια ανάλυση που μπορεί να επιληφθεί της συγκρότησης του υποκειμένου στο εσωτερικό ενός ιστορικού πλαισίου» (Foucault, I 980b: I 17). Υπό αυτήν την έννοια, η φουκωική προβληματική περί υποκειμενοποίησης μοιάζει να εγείρει μια κατά τα φαινόμενα αναπόφευκτη ένσταση. Ο Πιέρ Μασερέ (Pierre Macherey) παρέχει μια πολύ εύστοχη διατύπωσή της:

Το να μετατρέψουμε κατ' αυτόν τον τρόπο το υποκείμενο σε ένα ιστορικό προϊόν, δηλαδή το να θεωρήσουμε το υποκείμενο ως αποτέλεσμα μιας διαδικασίας της οποίας δεν συνιστά εκ των προτέρων την αρχή, δεν σημαίνει να 'αντικειμενοποιήσουνε' το υποκείμενο και έτσι να του στερήσουμε την ποιότητά του ως υποκειμένου; (Macherey, 1998: 98)

Με δυο λόγια, θα λέγαμε, το υποκείμενο μοιάζει αδιανόητο εάν δεν εκληφθεί κατά κάποιο τρόπο ως αιτία, και μάλιστα μη-αναγώγιμη, δηλαδή υπερβατική, ως συγκροτούν υποκείμενο' κατά συνέπεια, το να θεωρήσουμε το υποκείμενο ως αποτέλεσμα, ως συγκροτούμενο υποκείμενο, μοιάζει σαν να το ρίχνουμε στη ντετερμινιστική επικράτεια των αντικειμένων, και συνεπώς να το αρνούμαστε. Το υποκείμενο θα κατέληγε έτσι να είναι «αιτιακά αναποτελεσματικό, ιστορικά συγκροτημένο, αιόμα και ένα επιφανόμενο της εξουσίας/γνώσης» (Alcoff, 1990: 71). Κατά οιονεί αντινομικό τρόπο, λοιπόν, η υποκειμενοποίηση απο-υποκειμενικοποιεί το υποκείμενο με την ίδια διαδικασία με την οποία το συγκροτεί: η υποκειμενοποίηση συνιστά απο-υποκειμενοποίηση. Ας είναι αυτή η πρώτη εμφάνιση αυτού που αποκαλώ «απορία του υποκειμένου» στο πλαίσιο των θεωριών υποκειμενοποίησης. Σε αυτήν μπορούμε να βρούμε τη βάση, ισχυρίζομαι, ορισμένων πολύ οικείων ερωτημάτων ή ενστάσεων προς τον Φουκώ: Πώς μπορούμε να σκεφθούμε τη δυνατότητα αντίστασης του υποκειμένου στην εξουσία που το συγκροτεί; (Sato, 2007: 21 κ.ε.) Πώς μπορούμε να θεμελιώσουμε την ηθική και πολιτική υπευθυνότητα του υποκειμένου; Πώς είναι δυνατόν το υποκείμενο να εμπλακεί σε πολιτικό αγώνα;

Έναν ανάλογο «αντι-υποκειμενισμό» βρίσκουμε και στο έργο του Λουί Αλτουσέρ, και στην ιδιότυπη δομιστική αντίληψή του για το κοινωνικό και την ιστορία. Εδώ, η ιδεολογική βαθμίδα εξασφαλίζει την αείποτε μετατροπή των ατόμων σε «φορείς» της σύνθετης κοινωνικής δομής, μέσω της κατηγορίας του υποκειμένου: τα άτομα μετατρέπονται σε υποκείμενα διά της διαδικασίας της ιδεολογικής έγκλησης, η οποία μπορεί να θεωρηθεί αδρά ως υπαγωγή σε μια ειδική μορφή εξουσίας, την ιδεολογία. Έχουμε και εδώ, λοιπόν, μια εκδοχή υποκειμενοποίησης, όπου η εξουσία δεν υποτάσσει ένα αυτοτελές και εκ των προτέρων δεδομένο υποκείμενο, αλλά, μέσω ακριβώς μιας διαδικασίας υπαγωγής, η

εξουσία συγκροτεί το υποκείμενο που υπόκειται σε αυτήν. Η αλτουσεριανή εκδοχή υποκειμενοποίησης είναι εξίσου ευάλωτη στην «απορία του υποκειμένου» με την αντίστοιχη φουκωική. Προς επίρρωση τούτου, αρκεί να θυμηθούμε ότι οι περισσότερες ενστάσεις προς τον αλτουσεριανό δομισμό, ήδη από τη στιγμή της εμφάνισής του, υπήρξαν ευθέως ανάλογες με εκείνες προς το έργο του Φουκώ, εστιασμένες στα ερωτήματα του δρώντος παράγοντα και της ιστορικότητας: Πώς είναι δυνατόν το ιδεολογικά και δομικά συγκροτημένο υποκείμενο να αντισταθεί στον δομικό καθορισμό του και να εμπλακεί σε κοινωνικούς και πολιτικούς αγώνες που στοχεύουν στον μετασχηματισμό της δομής; Πώς είναι δυνατόν μια κοινωνική δομή, που αδιάκοπα αναπαράγει τον εαυτό της μέσω (μεταξύ άλλων) της αναπαραγωγής των υποκειμένων που της προσιδιάζουν, να μεταλλαχτεί και να καταστεί ριζικά διαφορετική;

Το οντολογικό παράδοξο της υποκειμενοποίησης: Μπάτλερ

Ας πάμε τώρα στην Τζούντιθ Μπάτλερ, η οποία, στο πολύ σημαντικό βιβλίο της που προαναφέρθηκε, πραγματεύεται τις «θεωρίες υποκειμενοποίησης» τόσο του Φουκώ όσο και του Αλτουσέρ. Εδώ, η απορία του υποκειμένου μεταφέρεται, θα λέγαμε, στην αμφισημία της ίδιας της έννοιας της υποκειμενοποίησης, *subjection*,¹ η οποία, όπως η ίδια σημειώνει,

σημαίνει τη διαδικασία του να υπόκεισαι σε μια εξουσία, καθώς και τη διαδικασία του να γίνεσαι υποκείμενο. Είτε με την έγκληση, σύμφωνα με τον Αλτουσέρ, είτε με την διό του λόγου παραγωγικότητα [discursive productivity], σύμφωνα με τον Φουκώ, το υποκείμενο εγκαινιάζεται διά μιας πρωταρχικής υπαγωγής στην εξουσία (Butler, 1997: 2).

Η απορία εδώ έγκειται σε ένα προφανές παράδοξο: αυτό που εγκαινιάζεται δι' αυτής της πρωταρχικής υπαγωγής, το ίδιο το υποκείμενο, προϋποτίθεται επίσης από αυτήν την πρωταρχική υπαγωγή! η υποκειμενοποίηση εμφανίζεται ως μια διαδικασία που προϋποθέτει το αποτέλεσμα της και, συνεπώς, εξαρτάται από αυτό. Πράγματι, η υπαγωγή στην εξουσία, το υπόκεισθαι, μοιάζει να προαπαιτεί ένα υποκείμενο για την πραγματοποίησή της: τίποτε δεν μπορεί να *υπόκειται* στην εξουσία (ή να εγκλείεται από την ιδεολογία) εάν δεν είναι ήδη υποκείμενο – οι σχέσεις εξουσίας μοιάζουν να είναι το διακριτικό γνώρισμα των οντοτήτων που μπορούν να ονομαστούν υποκείμενα (Foucault, 1983: 220-222). Εάν αυτό είναι αληθές, όμως, τότε οι «θεωρίες υποκειμενοποίησης» μοιάζουν να μην μπορούν να απαλλαγούν πλήρως από αυτό ακριβώς που καταστατικά επιδιώκουν να ανασκευάσουν, δηλαδή την ίδια την «υπόθεση της καταστολής», και το προαπαιτούμενό της, το *προ-δεδομένο υποκείμενο*. Το άτομο που «θα» μετατραπεί σε υποκείμενο δεν μπορεί παρά, κατά μια έννοια, να είναι «ήδη» υποκείμενο, ώστε να το «αφορά» είτε η εξουσία/γνώση, είτε η ιδεολογική έγκληση. Έχουμε εδώ τη δεύτερη επανεμφάνιση της απορίας του υποκειμένου, υπό τη μορφή αυτού που η Μπάτλερ θα ονομάσει το «παράδοξο της υποκειμενοποίησης»: η υποκειμενοποίηση μοιάζει, κατά έναν αινιγματικό τρόπο, να *εξαρτάται* από το ίδιο της το αποτέλεσμα, από αυτό που «ποιεί».

Για να κατανοήσουμε καλύτερα το παράδοξο αυτής της κυκλικότητας, ας αντιπαραβάλουμε την εν γένει θεωρία της υποκειμενοποίησης, ως συγκρότησης του υποκειμένου στο πλαίσιο της εξουσιαστικής σχέσης στην οποία υπάγεται, προς ένα γενικό και ευρείας αποδοχής σχήμα περί «εσωτερίκευσης» της εξουσίας από το υποκείμενο, που διαμορφώνεται έτσι εκ των έσω από αυτήν. Παρά την περί του αντιθέτου εντύπωση που μπορεί να προκαλέσει η λέξη «εσωτερίκευση», έχουμε εδώ αναμφισβήτητα μια παραλλαγή της «υπόθεσης της καταστολής», στο μέτρο που η εν λόγω εσωτερίκευση προϋποθέτει την

εξωτερική αντιπαράθεση ενός προ-δεδομένου υποκειμένου και της εξουσίας. Σύμφωνα με την Μπάτλερ,

το σύνθημα υπόδειγμα για την κατανόηση αυτής της διαδικασίας έχει ως εξής: η εξουσία επιβάλλεται σε εμάς, και εμείς, εξασθενημένοι από την ισχύ της, καταλήγουμε να την εσωτερικεύσουμε ή να αποδεχτούμε τους όρους της. Αυτό που μια τέτοια εξήγηση αποτυγχάνει να επισημάνει είναι ότι «εμείς» που αποδεχόμαστε αυτούς τους όρους εξαρτιόμαστε θεμελιωδώς από τους ίδιους αυτούς όρους για την ύπαρξή «μας». (ό.π)

Η υποκειμενοποίηση, λοιπόν, έχει το «σχήμα» (figure, είναι η λέξη που χρησιμοποιεί ευρύτατα η Μπάτλερ) μιας κυκλικότητας, μιας στροφής ή αναστροφής (turning back), το σχήμα ενός πρωθύστερου: η υποκειμενοποίηση παίρνει το σχήμα μιας εσωτερικεύσης που δημιουργεί τον εσωτερικό χώρο στον οποίο η ίδια θα λάβει χώρα. Συνεπώς, αυτός ο χώρος εσωτερικότητας, το ίδιο το υποκείμενο, δεν υπάρχει πριν από την εσωτερικεύση. Και εδώ ακριβώς έγκειται το παράδοξο της υποκειμενοποίησης:

Η μορφή που παίρνει αυτή η εξουσία [κατά την υποκειμενοποίηση] σημαδεύεται αδιάκοπα από το 'σχήμα μιας στροφής, μιας στροφής επί του εαυτού ή ακόμα μιας στροφής στον εαυτό [*a turning back upon oneself* ΟΓ *even a turning on oneself*]. Το σχήμα αυτό λειτουργεί ως μέρος της εξήγησης του πώς παράγεται ένα υποκείμενο, και ως εκ τούτου, μιλώντας κυριολεκτικά, δεν υπάρχει υποκείμενο που να επιτελεί αυτή τη στροφή [...] Δεν μπορούμε να υποθέσουμε ένα υποκείμενο που επιτελεί την εσωτερικεύση, καθώς είναι ο σχηματισμός του υποκειμένου αυτός που χρήζει εξήγησης (3-4' η έμφαση έχει προστεθεί).

Όπως εύστοχα σημειώνει η Μπάτλερ, το «σχήμα» αυτό, όπου το ακόμα ανύπαρξο υποκείμενο συνιστά προϋπόθεση της διαδικασίας που θα το παραγάγει, μοιάζει να έχει σοβαρές οντολογικές επιπτώσεις, να θέτει σε εκκρεμότητα τις οντολογικές μας δεσμεύσεις: όπως η ίδια γράφει, πρόκειται για «μια θεμελιωτική στιγμή, το οντολογικό καθεστώς της οποίας παραμένει διαρκώς αβέβαιο» (4).

Πώς χειρίζεται τώρα η Μπάτλερ αυτό το οντολογικό παράδοξο; Απλοποιώντας βάνουσα, ας πω ότι δείχνει συχνά να διστάζει μπροστά στις οντολογικές συνέπειες μιας κυριολεκτικής πρόσληψης αυτού του σχήματος, και εγγράφει το παράδοξο της υποκειμενοποίησης στο επίπεδο του λόγου, δηλαδή στο εσωτερικό των αφηγηματικών δομών της εξήγησης που δίδεται για το σχηματισμό του υποκειμένου: το παράδοξο αυτό αφορά «[την] ιστορία με την οποία λέγεται η υποκειμενοποίηση, [η οποία] είναι αναπόφευκτα κυκλική, προϋποθέτοντας το ίδιο το υποκείμενο για το οποίο αναζητά να παράσχει μια εξήγηση» (I I· η έμφαση έχει προστεθεί). Η απορία του υποκειμένου ανάγεται εδώ σε ένα «παράδοξο αναφορικότητας» που ενέχεται στην αφήγηση για τη συγκρότηση του υποκειμένου (την οποία ενδεχομένως παρέχει αναδρομικά το ίδιο το υποκείμενο):

Το σχήμα στο οποίο αναφερόμαστε δεν έχει αποκτήσει ακόμα ύπαρξη και δεν μπορεί να αποτελεί μέρος μιας επαληθεύσιμης εξήγησης, και όμως η αναφορά μας σε αυτό εξακολουθεί να έχει κάποιες μορφές νόημα. Το παράδοξο της υποκειμενοποίησης ενέχει ένα παράδοξο αναφορικότητας: συγκεκριμένα, ότι πρέπει να αναφερθούμε σε κάτι που ακόμα δεν υπάρχει (4' η έμφαση έχει προστεθεί).

Σύμφωνα με την ίδια την Μπάτλερ, αυτή η κατανόηση έρχεται να μετριάσει τις ανησυχητικές οντολογικές συνέπειες του σχήματος της υποκειμενοποίησης: μιλώντας εν προκειμένω ειδικά για τον τρόπο με τον οποίο το συναφές σχήμα προαναγγέλλεται στον Νίτσε και στον Φρόντ, η Μπάτλερ γράφει πως

αυτή η λογική κυκλικότητα, όπου το υποκείμενο εμφανίζεται ταυτοχρόνως ως προϋποτιθέμενο και άρα όχι ακόμα διαμορφωμένο, από τη μια πλευρά, και ως διαμορφωμένο και άρα όχι προϋποτιθέμενο, από την άλλη, ελαφρύνεται όταν καταλαβαίνουμε ότι [...] αυτή η σχέση αυτο-αναφορικότητας [*relationship of reflexivity*] συνιστά πάντοτε και μόνο σχήμα λόγου [*iS always and only figured*], και ότι αυτό το σχήμα [*figure*] δεν προβάλλει οντολογικές αξιώσεις (69).

Με άλλα λόγια, η Μπάτλερ μοιάζει συχνά να περιορίζεται σε μια θεώρησή του εν λόγω «σχήματος» ως ενός αφηγηματικού σχήματος, ως εάν να ήταν ένα αναγκαίο σχήμα λόγου, μια αναπόφευκτη γραμματική λειτουργία της αφήγησης που επιχειρεί να επιληφθεί του σχηματισμού του υποκειμένου:

Το να εκλάβουμε κυριολεκτικά ή να αποδώσουμε οντολογικό καθεστώς στη γραμματική προϋπόθεση του υποκειμένου, θα σήμαινε ότι θα υποθέταμε μια μιμητική σχέση μεταξύ γραμματικής και οντολογίας, που θα παρ έβλεπε ότι [...] τα προαπαιτούμενα της γραμματικής εγκαθίστανται πάντοτε και μόνο αναδραστικά. Η γραμματική που διέπει την αφήγηση του σχηματισμού του υποκειμένου προϋποθέτει ότι η γραμματική θέση του υποκειμένου έχει ήδη εγκαθιδρυθεί (124' οι εμφάσεις έχουν προστεθεί).

Όπως προκύπτει από το προηγούμενο απόσπασμα, η Μπάτλερ συνδέει εδώ την κυριολεκτική κατανόηση του σχήματος της υποκειμενοποίησης με την απόδοση οντολογικού καθεστώτος σε αυτό. Αντιπαραθετικά, προτείνει μια «γραμματική» και μη-κυριολεκτική κατανόηση της αναδραστικής δομής της υποκειμενοποίησης, ενώ παράλληλα αποσυνδέει «γραμματική και οντολογία»: το συναφές σχήμα αναδραστικότητας, δηλαδή κυκλικότητας και πρωθύτερου, δεν συνιστά κυριολεξία αλλά αναπόφευκτο «σχήμα λόγου», που ανάγεται στη γραμματική δομή της αφήγησης του υποκειμένου, και ως τέτοιο δεν έχει οντολογικές επιπτώσεις. Από την άλλη πλευρά, θα λέγαμε εμείς, η οντολογική απορία ξεσπά όταν το «σχήμα» για το οποίο μιλάμε, και η ενεχόμενη σε αυτό αναδραστικότητα, εκλαμβάνονται, ακριβώς, κυριολεκτικά: όταν το αναδραστικό σχήμα αφορά την ίδια την συγκρότηση του υποκειμένου, και όχι την αφήγηση γι' αυτήν. Το κρίσιμο σημείο, εν προκειμένω, έγκειται σε εκείνο το αδιευκρίνιστο τρίτο πληθυντικό πρόσωπο που εμπλέκεται στη γραφή της Μπάτλερ: «Τη στιγμή που ψάχνουμε να προσδιορίσουμε με ποιο τρόπο η εξουσία παράγει το υποκείμενό της... πρέπει να αναφερθούμε σε κάτι που ακόμα δεν υπάρχει» (4). Έχουμε οντολογικό, παράδοξο όταν δεν είναι ένας τρίτος αφηγητής («εμείς») αυτός που πρέπει να αναφερθεί σε «κάτι που ακόμα δεν υπάρχει», ούτε καν το ήδη και τώρα υπάρχον υποκείμενο, σε μια αναδρομική αφήγηση της διαμόρφωσής του,² αλλά είναι αυτή η ίδια η μη-ακόμα-υπάρχουσα οντότητα που πρέπει να αναφερθεί στον εαυτό της, σε μια στιγμή αυτο-αναφορικότητας, η οποία συνιστά ήδη ουσιώδες χαρακτηριστικό του αναδυόμενου υποκειμένου. Το εν λόγω σχήμα, θα πει η Μπάτλερ, είναι ήδη «μια αναδυόμενη δομή υποκειμένου» (67): το μη-ακόμα-υπάρχον υποκείμενο αναφέρεται στον εαυτό του, και αυτή η αυτο-αναφορικότητα καθιστά *ipso facto* υπαρκτό το υποκείμενο συνιστά «αιτία» του. Μια άλλη όψη του παράδοξου της υποκειμενοποίησης, θα λέγαμε, έγκειται στο γεγονός ότι η εξουσία πραγματώνει το υποκείμενο μέσω της αυτο-πραγμάτωσης του υποκειμένου: το αναδυόμενο υποκείμενο εμφανίζεται εδώ, ταυτοχρόνως, τόσο ως αντικείμενο όσο και ως υποκείμενο (ακριβώς) της υποκειμενοποίησης.

Με άλλα λόγια, εάν η υποκειμενοποίηση συνιστά οντολογικό παράδοξο, εάν μοιάζει να θέτει σε δοκιμασία τις βασικές οντολογικές παραδοχές μας, είναι επειδή, και στον βαθμό που, αυτό το σχήμα αναδραστικότητας είναι κυριολεκτικό και συνεπώς επέχει θέση αιτιακής εξήγησης. Η απορία του υποκειμένου είναι οντολογική απορία στο μέτρο που εδώ μια αιτία

εμφανίζεται να εξαρτάται από την ανάδραση του αποτελέσμάτος της. Η απορία του υποκειμένου είναι μια απορία αιτιότητας.

Το (αστάθμητο) του ύστερου Αλτουσέρ και η υποκειμενοποίηση

Στο σημείο αυτό, ας επιστρέψουμε στον Αλτουσέρ, για να υπενθυμίσουμε ότι ένα από τα μείζονα χαρακτηριστικά του δομισμού του ήταν η επίκληση της *σπινοζικής εμμένειας* για τον ορισμό της δομικής αιτιότητας. Αυτή η θεωρητική στρατηγική, που εμπλεκόταν εξ αρχής στην προβληματική της αλτουσεριανής υποκειμενοποίησης, συνιστούσε απόπειρα να επιλυθεί μια φιλοσοφική *απορία αιτιότητας*, ακριβώς: αποσκοπούσε σε μια διέξοδο από το παραδοσιακό δίμηνα ανάμεσα στην αναλυτική-μηχανιστική αιτιότητα, όπου η αιτία προηγείται της διαδικασίας την οποία διέπει, και στην τελεολογική-υπερβατική αιτιότητα, όπου η αιτία είναι το τέλος της συναφούς διαδικασίας. Στην αλτουσεριανή επαναδιατύπωση της δομικής αιτιότητας με όρους σπινοζικής εμμένειας, η δομή ούτε έπεται (ως μηχανιστικό αποτέλεσμα) ούτε προϋπάρχει (ως τελεολογική αιτία) των στοιχείων και των διαδικασιών της συγκρότησής της, αλλά είναι η *εμμενής αιτία* τους (Althusser, 2003: 437 κ.ε. [1996: 402 κ.ε.]), δηλαδή «μια αιτία που ενεργοποιείται, ενσωματώνεται και διαφοροποιείται στο αποτέλεσμά της. Ή, ορθότερα, εμμενής είναι εκείνη η αιτία που την ενεργοποιεί, την ενσωματώνει και διαφοροποιεί το αποτέλεσμά της. Αυτό σημαίνει ότι η αιτία και το αποτέλεσμα [...] συσχετίζονται και προϋποτίθενται αμοιβαία» (Deleuze, 2005: 72-73 [1986/2004: 44-45]).

Σε όσα ακολουθούν, θα αναφερθώ, κατά τρόπο αναγκαστικά ελλειπτικό, στο ύστερο κείμενο του Αλτουσέρ για τον «αστάθμητο υλισμό της συνάντησης» (Althusser, 1994), που, όπως έχω υποστηρίξει αλλού, συνιστά ριζική συνέχιση του προηγούμενου θεωρητικού εγχειρήματός του (Φουρτούνης 2007 [Fourtounis, 2007]). Σε αυτό το παράδοξο φιλοσόφημα επιχειρείται μια φιλοσοφική αφήγηση για την ανάδυση κάθε σύνθετης ενιότητας, δηλαδή κάθε δομημένης οντότητας, έχοντας ως αφετηρία έναν ιδιότυπο ατομισμό, με αναφορά στον Δημόκριτο, τον Επίκουρο και τον Λουκρήτιο: το βασικό επίπεδο ανάλυσης του Αλτουσέρ μοιάζει να είναι εν προκειμένω εκείνο κάποιων απολύτως ανεξάρτητων «ατόμων», που πέφτουν –όπως η βροχή του Λουκρήτιου– μέσα στο κενό της ριζικής ασχέσιας τους. Αυτή η ριζική ανεξαρτησία των ατόμων ισοδυναμεί με την απουσία αιτιακής συνάφειας ή δομής μεταξύ των ατόμων και, συνεπώς, με την απουσία καθολικής ιστορίας. Μια ενδεχομενική *παρέγκλισις* (clínamen), τώρα, χωρίς αιτιακό ή δομικό προσδιορισμό, μπορεί να επιφέρει την αστάθμητη συνάντηση κάποιων ατόμων, και, σε έναν δεύτερο χρόνο, το εξίσου ενδεχομενικό ή αστάθμητο «δέσιμο» της συνάντησης (και των ατόμων που συναντώνται) σε μια δομή με σχετική σταθερότητα, συνοχή και ομοιοστασία, δηλαδή τη δημιουργία μιας δομημένης οντότητας. Τα άτομα πλέον καθίστανται *δομικά στοιχεία* της οντότητας, προσδιορισμένα από την αντίστοιχη δομική αιτιότητα, ενώ εγκαινιάζεται η ενική ιστορία της νέας οντότητας, εφ' όσον αυτή παραμένει δομημένη, μια ιστορία αυστηρά περιορισμένη στην εμβέλεια, στον χώρο και τον χρόνο, της δομικής αιτιότητας.

Ο αστάθμητος χαρακτήρας της συνάντησης και του «δεσίματός» της αντανάκλαται στη ριζική *καινοτομία*, στην *πρωτοτυπία* και τον ουσιαδώς *απρόβλεπτο* χαρακτήρα της αναδυόμενης οντότητας (και της δομής της). Τόσο η ανάδυση της νέας δομής όσο και τα χαρακτηριστικά της, δηλαδή τόσο η «ύπαρξη» όσο και η «ουσία» της αναδυόμενης οντότητας, διαφεύγουν κάθε αναγκαιότητας «τίποτε στα στοιχεία της συνάντησης δεν

προδιαγράφει το περίγραμμα και τους προσδιορισμούς του όντος που θα προκύψει από αυτήν» (1994, 580). Ο ριζικά καινοτόμος χαρακτήρας της αναδυόμενης δομής, τώρα, έγκειται στο γεγονός ότι αυτή κατά κανέναν τρόπο δεν μπορεί να θεωρηθεί προϋπάρχουσα της συνάντησης, ότι η νέα δομή δεν μπορεί να συναχθεί ή να διαπιστωθεί εκ των προτέρων, είτε ως δυνατότητα, είτε ως προσδιορισμένη συνέπεια ορισμένων αρχικών συνθηκών, είτε ως υπερβατικώς δραστικό Τέλος. Υφίσταται δηλαδή μια ισχυρή *ασυνέχεια* ανάμεσα στο «πριν» και το «μετά» της νέας ύπαρξης, η οποία, πάντα σύμφωνα με τον Αλτουσέρ, εξασφαλίζει την αντίθεση του «υλισμού του αστάθμητου» προς κάθε φιλοσοφία της αναγκαιότητας –είτε τον ψευδώνυμο υλισμό ενός μηχανιστικού-αιτιοκρατικού ντετερμινισμού, είτε κάθε ανοιχτά ιδεαλιστική αντίληψη υπερβατικής και τελεολογικής αιτιότητας.

Απολύτως συναφές με αυτήν την ασυνέχεια είναι ένα ελλειπτικό και δυσνόητο απόσπασμα, που συνήθως παραβλέπεται από τον σχολιασμό (555-556), στο οποίο ο Αλτουσέρ επεξεργάζεται περαιτέρω τη διάκριση μεταξύ των «ατόμων», που υπεισέρχονται στην εκάστοτε συνάντηση, και των επακόλουθων στοιχείων της νέας δομής, η οποία εξέρχεται από αυτήν: ενώ, κατά μια έννοια, «άτομα» και «δομικά στοιχεία» εν προκειμένω ταυτίζονται, αφού η συνάντηση δεν προσθέτει τίποτε ώστε να δημιουργήσει την αναδυόμενη οντότητα (όπως θα έπρεπε σε έναν συνεπή ατομισμό), τα άτομα, *πριν από τη συνάντηση*, είναι «αφηρημένες» οντότητες, χωρίς καμία συγκρότηση ή συνοχή, εν τέλει χωρίς «πραγματικότητα», ενώ τα –αυτόσημα από υλική άποψη– στοιχεία της *επακόλουθης* δομής είναι *συγκεκριμένα*, συγκροτημένα και δομικώς προσδιορισμένα, με μια λέξη «πραγματικά»: πραγματικότητα ή ύπαρξη μπορούν να τους αποδοθούν μόνο μετά τη συνάντηση, «σε σημείο ώστε να μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η ίδια η ύπαρξη των ατόμων τους δεν τους παρέχεται παρά από [...] τη συνάντηση, πριν από την οποία δεν διήγαν παρά μια φασματική ύπαρξη» (1994, 555-6). Η διεξοδική πραγμάτευση αυτού του αινιγματικού σημείου υπερβαίνει τα όρια του παρόντος κειμένου –το έχω επιχειρήσει αλλού (Φουρτούνης 2007 (Fourtounis, 2007)). Μπορώ όμως να σημειώσω ότι η «πραγματικότητα» ή η «ύπαρξη» των δομικών στοιχείων, ο *συγκεκριμένος* χαρακτήρας τους, αναφέρονται εδώ στο γεγονός ότι αυτά είναι *δομικώς προσδιορισμένα*, υπάγονται δηλαδή στη δομική αιτιότητα, της οποίας συνιστούν αποτελέσματα. Με αυτό ως δεδομένο, μπορώ πλέον να επισημάνω ότι, ενώ μέχρι τώρα η αφήγηση των «ατόμων», των συναντήσεών τους και της επακόλουθης ανάδυσης νέων δομών, δινόταν από τη μη-προοπτική του τρίτου προσώπου και περιέγραφε έναν κόσμο οντοτήτων χωρίς προοπτική, στο σημείο αυτό μοιάζει να αναδύεται μια αυθεντική *προοπτική*: τα προ της συνάντησης άτομα είναι αφηρημένα από τη σκοπιά της *αναδυόμενης οντότητας*, στο ακριβές μέτρο που η προκύπτουσα δομή δεν ασκεί ακόμα τον καθορισμό της επί αυτών. Πέραν αυτής της σκοπιάς, πέραν δηλαδή της συναφούς δομικής αιτιότητας, τα εν λόγω «άτομα» συνιστούν συγκεκριμένες, δομημένες οντότητες για δικό τους λογαριασμό, με τη δική τους δομική αιτιότητα. Μαζί με αυτή τη σκοπιά, με αυτήν την προοπτική, μοιάζει να αναδύεται εδώ και κάποιας μορφής «πρώτο πρόσωπο», ένας κάποιος *εαυτός*, και, ταυτόχρονα, πράγμα που εν μέρει αναιρεί την αρχική εικόνα της *πρωταρχικής* βροχής, εξαφανίζεται κάθε ιδέα απλών, δηλαδή μη-δομημένων και άρα μη-περαιτέρω-αναλύσιμων, «ατόμων»: έχουμε ένα σύμπαν ενικών ατομικότητων (*individus*) χωρίς άτομα (*atomes*), μια μη-αναγώγιμη συνθετότητα. Με δυο λόγια, τα πρωταρχικά «άτομα» θα αποδειχθούν με τη σειρά τους εξίσου δομημένες οντότητες, με τη δική τους προοπτική, «αποτελέσματα» και αυτές προηγούμενων συναντήσεων, και ούτω καθ' εξής *ad infinitum*.

Εν ολίγοις, αυτή η περιπλοκή του αλτουσεριανού επιχειρήματος, η οποία δεν έχει προσεχθεί όσο θα έπρεπε, παρεισάγει μια προοπτική, η οποία είναι στενά συνυφασμένη με

τη δομή της νέας οντότητας, με την ίδια τη δόμησή της, και ως εκ τούτου με τη δομικώς προσδιορισμένη συνοχή και ομοιοστασία της πράγματι, ο εν λόγω προοπτικισμός είναι αυτός που παρεμβαίνει και κάνει τη διαφορά μεταξύ (αφηρημένων) ατόμων και (συγκεκριμένων) δομικών στοιχείων. Αυτή η σύμφυση της δομικής αιτιότητας με έναν οιονεί πρωτοπρόσωπο προοπτικισμό δίδει στη δομή κάτι από το σπινοζικό *conatus*, την ενική ουσία μιας οντότητας, που δεν είναι τίποτε περισσότερο από την προσπάθειά της να διατηρηθεί στο είναι της (Spinoza, *Ethica*, P. XVIII, στο Curley, 1994: 159). Με δυο λόγια, η δομική συνοχή αφορά τη δομή, ενδιαφέρει τη δομή, είναι υπόθεσή της. Η δομική αιτιότητα και συνοχή χρωματίζονται έτσι από έναν χαρακτήρα επιθυμίας και αγώνα για την ομοιοστασία και τη διαιώνιση, δηλαδή για τη συνέχεια και τη συνέχιση της δομικής αιτιότητάς της: η οντότητα επιθυμεί και αγωνίζεται να παραμείνει δομημένη, να συνεχίσει να υπάρχει.³ Η δομή δομεί τον εαυτό της, και αυτό συνιστά παραμονή ενός εαυτού στην ύπαρξη, στο είναι του, σε μια συνεχή και ενεργή αυτο-ποιητική σχέση.

Αλλά, για να είναι αυτή η λογική συνεπής προς τον εαυτό της, χρειάζεται να κάνουμε ένα βήμα παραπέρα: στην εμβέλεια αυτής της ενεργητικής συνοχής της νέας οντότητας, αυτής της ενεργού επιμονής στην ύπαρξη της οντότητας και από την οντότητα, στη δραστικότητα του *conatus*, πρέπει να συμπεριλάβουμε την ίδια την ανάδυση της οντότητας, την πρωταρχική συγκρότησή της, δηλαδή το αστάθμητο «δεσίμο» της συνάντησης: το *conatus* δεν μπορεί να συνιστά απλώς το «παθητικό» αποτέλεσμα μιας πρωταρχικής δόμησης σε «τρίτο πρόσωπο», η οποία ως τέτοια θα ήταν πέραν της εμβέλειάς του. Το *conatus* δεν μπορεί να είναι το απλό παράγωγο του δεσίματός μιας συνάντησης, μιας πρωταρχικής συγκρότησης από την οποία το ίδιο απουσιάζει' η πρώτη δόμηση δεν μπορεί να είναι παθητικό αποτέλεσμα. Ας το πούμε με θετικό τρόπο, διατυπώνοντας μια θέση που δεν μπορεί και δεν θέλει να κρύψει τη συγγενειά της με την όλη απορία της υποκειμενοποίησης: την ίδια στιγμή του πρωταρχικού «δεσίματος» της αστάθμητης συνάντησης, τη στιγμή της πρωταρχικής δόμησης, η δομή που «θα» προκύψει είναι παρούσα και ενεργή αυτή η εναρκτήρια στιγμή είναι ήδη η πρώτη πράξη του δράματος του *conatus*, η πρώτη μάχη για την διαιώνιση στο είναι, για την εμμονή στην ύπαρξη – η γέννηση είναι ήδη μια επιβίωση.

Υπό αυτήν την έννοια, ο προοπτικισμός της δομής που αναδύεται από τη συνάντηση δεν είναι απλώς αναδρομικός, αλλά ακριβώς αναδραστικός ισοδυναμεί με την αιτιακή ανάδραση της αναδυόμενης δομής επί των στοιχείων και των συνθηκών από τις οποίες αναδύεται, με την εμμενή αιτιότητα της δομής επί του «δεσίματος» διά του οποίου τα ενεχόμενα «άτομα» μετασχηματίζονται στα συγκεκριμένα στοιχεία της δομής, στα δομικά αποτελέσματά της. Έτσι, όπως ο ίδιος ο Αλτουσέρ γράφει, σε ένα υπαινικτικό απόσπασμα μεγάλης (αλλά μάλλον ανεκμετάλλευτης) θεωρητικής σημασίας, στο οποίο –όχι τυχαία, ισχυρίζομαι– μπορούμε να δούμε το προανάκρουσμα του «σχήματος» της Μπάτλερ, της «στροφής» ή «αναστροφής» (turning back), «κανένας προσδιορισμός των στοιχείων δεν μπορεί να αποδοθεί παρά μόνο μέσω στροφής προς τα πίσω (retour en arriere), από το αποτέλεσμα στο γίνεσθαι του, μέσω της ανάδρασής του» (1994, 581).

Ελπίζω ο συσχετισμός που επιχειρώ να έχει αρχίσει να γίνεται κατανοητός: αυτή η υπαινικτική, μη αναπτυγμένη και αινιγματική φιλοσοφική διαίσθηση του ύστερου Αλτουσέρ για (ας μου επιτραπεί η ηθελημένα περίπλοκη διατύπωση) την συγκροτητική ανάδραση του συγκροτούμενου επί της συγκρότησής του, μπορεί να συσχετισθεί με το σύμπλοκο αποριών περί την οντολογία της υποκειμενοποίησης και την αιτιακή δομή της: Πώς μπορεί μια διαδικασία να εξαρτάται από το αποτέλεσμά της, χωρίς να παρεμβαίνει κανενός είδους υπερβατική ή τελεολογική αιτιότητα; Πώς μπορεί κάτι ριζικά νέο, παντελώς ανύπαρξο

μέχρι τη στιγμή της ανάδυσής του έστω και ως δυνατότητα, να είναι παρόν και δραστικό κατά την έναρξή του; Πώς μπορεί να καταστεί νοητή μια αιτία που προϋποθέτει το αποτέλεσμα της; Στον ύστερο αλτουσεριανό «υλισμό του αστάθμητου», που εγγράφεται σαφώς στο «αντιυποκειμενιστικό» πεδίο των θεωριών υποκειμενοποίησης («ο υλισμός της συνάντησης δεν είναι αυτός ενός υποκειμένου [...], αλλά εκείνος μιας διαδικασίας χωρίς υποκείμενο, η οποία ωστόσο επιβάλλει στα υποκείμενα [...] που διέπει την τάξη της ανάπτυξής της, χωρίς προσδιορισμένο σκοπό» [577]), αναδύεται κάτι που μοιάζει με υποκείμενο, με μια προοπτική πρώτου προσώπου, προικισμένο με μια ουσιώδη και συγκροτητική αυτοσχασία, μια αυτο-αναφορικότητα. Αυτό το οιονεί υποκείμενο, πρώτον, *συγκροτείται*, είναι *αποτέλεσμα* διαδικασιών που το υπερβαίνουν και που του διαφεύγουν: η συνάντηση από την οποία θα προκύψει είναι *αστάθμητη*, και αυτός ο αστάθμητος χαρακτήρας θα συνεχίσει να το στοιχειώνει' το υποκείμενο θα είναι εφ' όρου ζωής θεμελιωμένο σε μια άβυσσο (583). Διηγετικής συνθήκη του υποκειμένου είναι μια έλλειψη ελέγχου επί του εαυτού του: το υποκείμενο καταστατικά *υπόκειται* σε αλλότριες δυνάμεις. Ωστόσο, δεύτερον, αυτή η συγκρότηση του υποκειμένου δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς την ανάδραση του ίδιου του αποτελέσματός της εφ' όλης της συγκροτητικής διαδικασίας και των στοιχείων της. Εδώ αυτό που κατά μια ισχυρή έννοια ακόμα δεν υπάρχει, είναι ενεργό και δραστικό επί της ίδιας της ανάδυσής του στην ύπαρξη. Με δυο λόγια, εδώ η δομική αιτιότητα, ως εμμενής αιτιότητα, όπου αιτία και αποτέλεσμα προϋποτίθενται αμοιβαία, δουλεμένη εκ νέου με τους όρους του αστάθμητου υλισμού, ο οποίος θέτει την πρωταρχική δραστικότητα της αναδυόμενης δομής επί των στοιχείων και των δυνάμεων της ανάδυσής της, έρχεται να συναντήσει το αναδραστικό σχήμα της υποκειμενοποίησης και, ενδεχομένως, να παράσχει αναπάντεχα εργαλεία για τη διαλεύκανση της παράδοξης οντολογίας της.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο αντίστοιχος γαλλικός όρος είναι *assujettissement*. Ωστόσο, η Μπάτλερ δεν αποφεύγει μια διακύμανση ορολογίας, καθώς για αυτήν την έννοια της υποκειμενοποίησης χρησιμοποιεί ορισμένες φορές και τον όρο *subjeivation* (βλ. II και 83). Αλλά αυτός ο τελευταίος (με ταυτόσημη γραφή στα γαλλικά) παίζει κρίσιμο ρόλο στην προβληματική του ύστερου Φουκώ, όπου συνυφάνεται με τις «πρακτικές εαυτού» και αντιδιαστέλλεται σαφώς προς το *assujettissement*.

2. Όπως έχω ήδη προειδοποιήσει, η παρούσα παρουσίαση της μπατλεριανής πραγμάτευσης είναι απλοποιημένη. Η απλοποίηση αυτή έχει να κάνει πρωτίστως με το γεγονός ότι επιλέγω να μην εμπλέξω την ψυχαναλυτική προβληματική στην όλη συζήτηση περί υποκειμενοποίησης, αλλά να εστιαστώ στο καθαρά φιλοσοφικό ερώτημα της συναφούς οντολογικής απορίας. Είναι προφανές ότι η αφήγηση της διαμόρφωσης του υποκειμένου, για την οποία γράφει η Μπάτλερ, *ειδικά* όταν εκφέρεται από το *ίδιο* το *υποκείμενο*, βρίσκεται στην καρδιά της θεωρίας και της πρακτικής της ψυχανάλυσης, και ότι εκεί ενέχεται αποφασιστικά κάποια μορφή αναδραστικότητας. Ως εκ τούτου, αν και εκτός οικονομίας του παρόντος κειμένου, η προβληματική της ψυχανάλυσης (η οποία εξάλλου, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, διαπλέκεται με το ερώτημα της υποκειμενοποίησης και στις τρεις προσεγγίσεις στις οποίες αναφέρομαι) θα είχε πολλά να συνεισφέρει. Ωστόσο, νομίζω ότι θα μπορούσα να υποστηρίξω ότι, ακόμα και με τη συνδρομή της ψυχανάλυσης, το οντολογικό καθεστώς της αναδραστικής δομής της υποκειμενοποίησης θα εξακολουθούσε να έχει

ανάγκη διασάφησης. (Ευχαριστώ τον Γιάννη Σταυρακάκη, που μου υπέδειξε αυτήν την επισήμανση.)

3. Ας σημειωθεί ότι η Μπάτλερ, υπαινικτικά και σποραδικά (βλ. 27 και 62), εμπλέκει το σπινοζικό *conatus*, ως ορίζοντα της επιθυμίας του υποκειμένου, στη λειτουργία της υποκειμενοποίησης και της παράδοξης λογικής της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Alcoff, L. 1990. "Feminist Politics and Foucault: The Limits to a Collaboration". Στο A. Dallery & Ch. Scott (επιμ.), *Crises in Continental Philosophy*, Albany, N.Y.: State University of New York Press.
2. Althusser, L. 1994. "Le courant souterrain du materialisme de la rencontre". Στο *Ecrits Philosophiques et Politiques* (τ. I). Παρίσι: STOCK/IMEC.
3. Althusser, L. 2003. «Το αντικείμενο του Κεφαλαίου». Στο Althusser, L. κ.ά, *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο* (μετ. Δ. Δημούλης, Χ. Βαλλιάνος, Β. Παπαϊκονόμου). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα [1996. "L' objet du Capital". Στο Althusser, L. Κ.ά. *Lire le Capital*. Παρίσι. Presses Universitaires de France.]
3. Butler, J. 1997. *The Psychic Life of Power: Theories in Subjectio*
4. Στάνφορντ: Stanford University Press.
5. Curley, E. (επιμ.). 1994. *A Spinoza Reader*. Πρίνστον: Princeton University Press.
6. Deleuze, G. 2005. *Φουκώ* (μετ. Τ. Μπέτζελος). Αθήνα: Πιλέθρον [1986/2004. *Foucault*. Παρίσι: Les Editions de Minuit.
7. Foucault, M. 1976. *La volonté de savoir*. Παρίσι: Gallimard. Foucault, M. 1980a. «Two Lectures». Στο Gordon, C. (επιμ.), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*. Νέα Υόρκη: Prentice Hall.
8. Foucault, M. I 980b. "Truth and Power". Στο Gordon, C. (επιμ.), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*. Νέα Υόρκη: Prentice Hall.
9. Foucault, M. 1983. "The Subject and Power". Στο H. L. Dreyfus - P. Rabinow, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics* (β' έκδ.). Σικάγο: Chicago University Press.
10. Macherey, P. 1998. "Foucault: Ethics and Subjectivity". Στο W. Montag (επιμ.), *In a Materialist Way: Selected Essays by Pierre Macherey*. Λονδίνο: Verso.
11. Sato, Y. 2007. *Pouvoir et resistance: Foucault, Deleuze, Derrida, Althusser*. Παρίσι: L' Harmattan.
13. Φουρτούνης Γ. 2007. Ο ύστερος υλισμός του Λ. Αλτουσέρ και η επιστημολογική τομή. *Θέσεις* 98 [Fourtounis, G. 2007. "Althusser's Late Materialism and the Epistemological Break". Στο M. Turchetto (επιμ.), *Rileggere il Capitale: Ia Lezione di Louis Althusser*. Μιλάνο: Mimesis Edizioni.